

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
GEVHER NESİBE TIP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YAYIN NO : 7

EBU HÂMİD MUHAMMED EL - GAZÂLÎ

(1058 - 1111)

14. MART. 1988 - KAYSERİ

GAZÂLÎYE GÖRE ALLAH'IN VARLIĞI VE SIFATLARI

Prof. Dr. Cihat TUNÇ*

Mütekellimlere, yani Kelâm ilmiyle meşgul olanlara göre, bir yönüyle de mütekellim olan Gazâlî'ye göre varlıklar, yani var olan şeyler var oluşlarına, mevcüdiyet kazanışlarına göre önce üç kısımda ele alınırlar :

1— Vâcib, zorunlu varlık, yani mevcudiyeti varlığı ve varolması zorunlu olan, yokluğu asla düşünülemeyen, kelâm tabiriyle, vacibu'l-vücûd varolması zorunlu olan varlıktır. Bunun, varlığı kendindendir, var ediciye muhtaç değildir.

2— Varlığı, var olması, mevcudiyeti mümkün olan, yani olurlu olan varlıklar. Bu türden olan varlıklar var olmaya da yok olmaya da eşit uzaklıkta, eşit şartlarda bulunan ve var olması ve ay yok olması için bir müreccihe, yani varlığını isteyen, varolmasını yok olmasına tercih eden bir var ediciye muhtaç olan varlıklardır. Bu cins varlıklar kendi özleri, zatları yönünden olurlu (mümkün), tercih eden yönünden zorunlu, diğer bir ifadeyle başkasından dolayı vâcib olan varlıklardır, Meselâ; Döllenmiş taze bir tavuk yumurtasını ele alalım. Bu yumurta hem civciv olmaya hem de pişirilip aş olmaya, yenmeye müsaittir. Diğer bir ifade ile kuş olup yeni bir varlık kazanmaya, yahut da aş olup yenmek suretiyle yumurta olarak varlığını kaybedip yok olmaya eşit mesafelerde ve şartlardadır. Şayed bu yumurtanın sahibi, onun civciv olarak var olmasını isterse ve gerekli şartları hazırlayıp kuluçkaya bırakırsa belli bir zaman sonra yumurtadan civciv çıkmakla artık mümkün bir varlık olan yumurta, civciv olarak varlık sahasına çıkmış ve mevcudiyet kazanmıştır ve artık o yumurta yeni bir varlık kazandığı için yumurta olarak varlığını kaybetmiştir. Şayed yumurtanın sahibi onun pişirilip aş olmasını dilerse ve pişirip yerse yine mümkün varlık olan yu-

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

murta bu işlemle yokluk sahasına intikal etmiştir, artık onun organikizmada başka şeylere dönüşmüş olması kelâm açısından konumuzun dışında kalmıştır.

Şimdi biz, varlık kazanmış olan civcive tekrar dönecek olursak, bu varlık kendi özü itibariyle olurlu, mümkün varlıktır, var olması için onun varlığını tercih eden bir başkasına muhtaçtır. Kendi kendine bu varlığını sağlayamaz. İşte civciv olmasını tercih edene göre ise, bu varlık, başkasından dolayı zorunludur, yani kuluçka şartları eksiksiz yerine getirilirse, civciv olmamak kendi elinde değildir, zorunlu olarak civciv olması gerekir.

3— Varlığı, var olması hiçbir şekilde mümkün olmayan, imkansız olan varlıklar, bunlara mümteni varlıklar denir. Bunlar mutlak yokluktadır, var olmaları düşünülemez. Mesela zümrüd'ü Anka (kuşu); zümrüitten, yakuttan, mücevherden kuş olmaz, olsa olsa bu bir heykel veya resim olur, canlılık belirtisi olmadığından kuş gibi bir varlığı yoktur. Mesela civadan bir dağ yapmak imkansızdır. Nitekim civa nekadar yoğun olursa olsun, katı bir madde olmadığı için civa dağı olmaz.

Bu tarzda üç grupta ele alınan varlıklardan üçüncü grubu teşkil eden mümteni, mutlak yok olanları bir tarafa bırakacak olursak, geriye kalan vâcib ile mümkün olan varlıkları özellikleri itibariyle de şu şekilde ele almak uygun olur :

I— Kâdim olan varlık, varlığının başlangıcı olmayan, şu zamanda şu tarihte var olmuştur diye bir başlangıç koymamız, bir sınır vermemiz mümkün olmayan varlıktır. Zira varlığı şurada başlamıştır, dediğimiz zaman, hemen şu soruyu sormak zorunda kalacağız, peki bu varlığı ona kim verdi? Buna cevap verilince, peki ona da bu varlığı kim verdi? diye sorular sonsuza kadar uzayıp gidecek ve kısır döngü içerisine girilecektir. Bu itibarla kâdim olan bu zorunlu varlığının varlığı kendi kendinedir, yani var olmak için bir var edene muhtaç değildir. Aksi halde zorunlu varlık olamaz. Kâdim olan bu varlığın varlığı, her şeyden öncedir. Öncelikte kimse onu geçemez, vacibu'l-vücut olduğu içinde varlığı, mevcudiyeti zorunlu olarak vardır. Hemen şimdi açıklanacak olan hâdisiyyet bu varlık için mümtenidir, imkansızdır, hiç bir tarzda düşünülemez.

II— Hâdis olan varlıklar, yani sonradan varolmuş, varlık sahasına çıkıp mevcudiyet kazanmış varlıklar demektir. Çünkü bu özellik mümkün varlıkların özeliğidir. Var olmaları, varlık sahasına çıkmaları başkaları sebebiyledir. Önceki misalde olduğu gibi,

civcivin yumurtadan çıkış anı bellidir. Varlık kazandığı an, onun varlığının başlangıcıdır, bu sebeble civciv sonradan olma hâdis bir varlıktır. Hâdis varlıklar, ya cevherdir, ya cisimdir, veyahut da arazdirlar.

Cevher: Her var olan (mevcud) ya bir yer işgal eder veya etmez. Yer işgal eden herhangi bir şey, bileşik değilse ona mütekelimler ve filozoflara göre cevher denir. Eğer böyle bir cevher başka bir şey ile birleşmiş ise, buna da cisim denir. Eğre yer işgal etmiyen bir şeyin varlığı bir cisme muhtaç ise, buna da araz denir. Mesela; Sodyum ve klor ayrı ayrı birer cevherdir, fakat ikisi birleşirse tuz olur. Bu durumda tuz, yer kaplayan bir cisimdir. Halbuki tuzun tuzluluk vasfı kendi başına bir yer kaplamaz, onun varlığı tuza bağlıdır, tuzluluk, tuz ile kâimdir, tuz yoksa, tuzluluk arazi da yoktur. Bütün renkler, tadlar, kokular ve durumlar arazdır, kendi kendilerine var olmazlar ve yer kaplamazlar. Gül'ün kokusu gül ile mümkündür, sütün beyazlığı süt ile mümkündür.

İşte Gazâlî'ye göre, eğer yer işgal etmiyen bir şeyin varlığı, hiç bir şeye muhtaç değilse, bu varlık yüce ve münezzeh olan Allah'tır, çünkü Allah'ı Teala boşluk dolduracak bir cevher olmadığı gibi, bir yer işgal edecek mekandan da münezzehdir. Yer işgal eden her cevher, o boşluğa bağlı olduğu gibi hareket etmek veya etmemek zorundadır. Hareket ile hareketsizliğin ikisi de hâdistir. Hâdis olmaktan uzak olamayan her şey kâdistir, öyleyse cevherler hadistir.

Hüdüs veya hâdisiyyet ise, mümkün, sonradan varolan varlıklara mahsustur. Vâcib olan Allah'ı Teala hakkında hâdisiyyet düşünülemez (1).

Yine Gazâlî'ye göre, Allah'ı Tealanın cevherlerden meydana gelmiş cisim, olmadığı bilinmektedir. Çünkü cisim, cevherlerden ve küçük parçalardan meydana gelmiştir. Yer işgal eden bir cevher olmayınca, cismin de var olmayacağı aşikardır. Çünkü her cisim boşluğu dolduran, yer işgal eden cevherlerden meydana gelmiştir. Cevher ise, ayrılmak, birleşmek hareket etmek, hareket etmemek, belli şekillere girmek ve belli ölçü ve miktarlarda olmak gibi durumlardan uzak kalmaz. Bunların hepsi de hâdisiyyet alametlerinden, işaretlerindendir.

Eğer âlemi yaratanın cisim olduğuna inanmak câiz olsaydı, Ay, güneş ve benzeri diğer cisimlerin de ilâh olduğuna inanmak câiz olurdu (2).

Gazâlî'ye göre Yüce Allah'ın cisimle kâim bir araz olmadığı ve bir mekanda bulunur halde olmadığı da bilinmektedir. Zira araz kendi kendine var olmaz. Muhakkak bir cisimde bulunur ve cismin de arazdan önce varolması, zorunlu olarak gerekir. Halbuki cisim de hâdistir, yani sonradan olmalıdır. Öyleyse ezelde, tek başına mevcut olup cisim ve arazları sonradan yaratan Allah'ı Teala'nın cisme hulûl eden, yani cisme girip ancak onda tutunan ve varlık kazanan cisme muhtaç olan bir araz olmasına da imkan yoktur (3).

Gazâlî'ye göre cisimlerin ve arazların sübutu (varlığı ve isbatı) müşahede (gözlem) ile bilinir. Arazlar hakkında münakaşa ve münazara eden, bu hususta bağırıp, çağıran ve arazın varlığına dair muhatabından delil isteyen kimsenin sözüne aldırış edilmez. Onun karışıklık çıkarması, münakaşa ve münazaa etmeci delil istemesi ve bağırması, şayed mevcut değilse cevap vermeye ve onu dinlemeye lüzum yoktur. Şayed bunlar mevcut ise, şüphesiz bunlar münazaa edenin varlığından başka şeylerdir. Çünkü daha önce kendisi var olduğu halde, münazaa ve münakaşa mevcut değildi. O halde cisim ve araz müşahede ile, gözlem ile idrak edilip anlaşılır. Ne araz, ne yer işgal etmeyen bir cevher ve ne de cisim olmayan varlık ise, hisle, gözlemle idrak edilmez. İşte böyle bir varlığın var olduğunu, âlemin O'nunla yani O'nun Kudretiyle var olduğunu iddia eden Gazâlî, bunun hisle değil delille idrak edileceğini söyleyerek şu delili getirmektedir :

«Her hâdisin hudûs bulması, yani sonradan varlık kazanması için bir sebep lazımdır. Bız sebeble, sadece meydana gelecek olan cismin var olmasını tercih edeni kasdediyoruz, diyen Gazâlî, var olmasını, yokluğunun devamına tercih edecek bir sebep bulmadıkça, yokluğu devam eden bir yok, var olmakla yer değiştiremez, sonucuna ulaşmaktadır. Önceki örnekte olduğu gibi yumurtanın civciv olarak var olmasını tercih edecek bir sebep bulmadıkça, yumurta yumurta olmakta devam edecek, civciv de yoklukta devam edecektir.

Yüce Allah'ın dışında, diğer tabirle zorunlu varlığın, vâcibu'l vücûdun dışında kalan her şeye âlem diyoruz. Âlemin her parça-

sı ya durur, hareketsizdir, ya hareketlidir veyahut da devamlı değişim ve gelişim içindedir. Bütün bu sayılanların hepsi sonradan olma, hadisâtandır. Öyleyse âlem hâdistir, o halde âlemin de hüdusunun bir sebebi olması lazımdır. İşte o sebep, yani âlemin yokluğuna son verip onun var olmasını tercih eden bir sebep Yüce Allah'tır. Diğer bir tabirle âlemin muhdisi Allah'tır. Önermeyi tekrar ortaya koyacak olursak, Bu âlem hâdistir, (sonradan olmadır) her hâdisin bir muhdise (varlığını yokluğuna tercih edecek bir sebebe bir müreccihe) ihtiyacı vardır. İşte bu muhdis, bu sebep, cihet ve mekandan münezzeh olan Kadîm, Bâkî, Vâcibu'l-Vücûd ve birtek, Vâhid ve Ehad' olan Yüce Allah'tır (4). Vucûd Kıdem, Bekâ Vahdaniyet, sıfatları böylece isbatlamış oldu.

Böylece Yüce Allah'ın varlığı ve zatına mahsus olan bu sıfatları bilindikten sonra, sübûtî veya meânî sıfatlar denen Yüce Allah'ın bizzat zatıyla değilde, O'nun yarattığı varlıklarla alakalı olan, varlıklara tealluku olan sıfatlara yer veren Gazâlî bunları yedi kısımda ele almaktadır :

1— Kudret Sıfatı :

Gazâlî, Biz âlemi yaratanın gerçek olarak kâdir olduğunu iddia ediyoruz, diyerek bunu şöyle isbat ediyor :

Çünkü âlem, zihinleri hayretle bırakacak bir takım hârika ve işaretlerden, delillerden meydana gelen, muhkem, mürettep ve üstün bir nizama, eşsiz bir düzene sahip bir yaratıktır. Bu durum ise şüphesiz üstün bir kudrete işaret (delâlet) etmektedir. Kıyas yoluyla bu konuda şöyle diyebiliriz: Muhkem olan her fiil, kudret sahibi bir fâil (yapan) tarafından meydana getirildiğine, âlemin de muhkem ve mürettep bir fiil olduğuna göre, âlemin kâdir olan bir fâil tarafından yaratılmış olduğunda şüphe yoktur. (Âlemin muhkem oluşuyla, onun intizam, tertib ve düzeni kasdedilmiştir. Bu düzen ve tertibin bilinmesi his ve müşahedeye dayandığından, bunu inkar etmek asla mümkün değildir).

2— İlim Sıfatı :

Gazâlî, Yüce Allah'ın var veya yok, bütün malumatı bildiğini iddia ediyoruz, dedikten sonra şöylece delillendiriyor: Zira varlıklar kadîm ve hâdis olmak üzere ik kısma ayrılır. Allah'ın zatı ve sıfatı Kâdîm olduğuna göre, başkasını bilen bir kimsenin, şüphesiz kendi zatını ve sıfatlarını daha iyi bilmesi gerekir. Böylece başkasını bildiği sabit olduğu zaman, kendi zatını ve sıfatlarını bilmesi de zorunlu olur.

Mesela, bir kâtibin üstün sanat kabiliyetiyle meydana getirdiği düzenli bir takım yazıları gören bir kimsenin, daha sonra onun yazı sanatını bildiği hususunda şüpheyi düşmesi, onun bu şüphesinin ne kadar yersiz, tutarsız bir şüphe olduğunu gösterir. Bu da ispat eder ki, Yüce Allah kendi zatını ve zatı dışındaki bütün varlıkları hakkıyla bilendir.

3— Hayat Sıfatı :

Gazâlî diyor ki, Yüce Allah'ın Hay, Diri (hayat sahibi) olduğunu iddia ediyoruz. O'nun diri olduğu zorunlu olarak bilinmektedir. Allah'ın diri oluşunu, O'nun Âlim ve Kâdir olduğunu kabul edenlerden hiç biri inkar etmemiştir. Zira âlim ve kâdir olanın diri olması zorunludur.

4— İrade Sıfatı :

Yine Gazâlî der ki, biz Allah'ı Teâla'nın kendi fiillerinin muridî (isteyeni, irade edeni) olduğunu iddia ediyoruz. Zira Allah'tan sâdır olan her fiil, birbirinden ayrılması ancak bir mürecihle (tercih edenle) mümkün olan bir takım câiz (mümkün) varlıklara tealluk etmektedir.

5-6-7 İşitme, Görme ve Kelam Sıfatları :

Gazâlî der ki: Alemin yaratıcısı Yüce Allah'ın Semi' (işiten) Basîr (gören) ve Mütেকellim (konuşan) olduğunu iddia ederiz. Bu hususta Kur'an-ı Kerimde âyetler olduğu gibi aklen de şöyle ispatlarız: Yüce Allah'ın yaratıklarından gözleri görenin, görme-yenden, kulakları işitenin, işitmiyenden, konuşanın, konuşmayan-dan daha kâmil olduğu bilinen bir gerçektir. Buna göre kemal sıfatını yaratıklara (hâdis olan varlıklara) isnad edip yaratıcıya (kadîm olan varlığa) isnad etmememiz elbette ki imkansızdır.

Sıfatlar konusunda Gazâlî şöyle demektedir: Zikrettiğimiz bu yedi sıfat zatın kendisi olmayıp zatın dışında olan sıfatlardır. Bize göre âlemin yaratıcısı olan Allah ilim ile Âlim, hayat ile Diri kudret ile Kâdir, irade ile Murid, semi' sıfatıyla Semîun= işiten, Basar sıfatıyla Basîr Gören, kelam sıfatıyla da Konuşandır.

Mutezile mezhebi ve Filozoflardan bazıları bu görüşe itiraz ederek şöyle demişlerdir: «Kadîm olan Allah sadece bir zattan ibarettir. Dolayısıyla birçok Kadîm zatların ispatı câiz değildir. Bu konu ile ilgili deliller ancak Allah'ın bizzat Âlim. Kâdir ve Hayy (diri) olduğuna işaret etmekte olup ilim, hayat ve kudret sıfatlarına işaret etmemektedir.

«Bizim gayemiz sıfatların ispatıdır. Bunun da kesin delili şudur: Yüce Allah'ın âlim olduğuna inanan kimse, şüphesiz O'nun bir ilmi bulunduğuna da inanmış demektir. Çünkü bizim âlim sözümüzün mânâsı, Allah'ın bir ilmi olduğunu ifade etmektedir. Zira akıllı olan bir kimse, herşeyden önce belirli bir zatı akıl ile bilir; sonra onu muayyen bir durumda akl eder, daha sonra da onu bir sıfat olarak düşünür. Böylece de onu, bir sıfat ve mevsuf olarak, akılla bilmiş olur.

Gerçekte ilim, belirli bir durumdur, muayyen bir haldir. Çöyleyse zatın âlim olması, onun belirli bir sıfat ve hal üzere bulunmasından başka bir mânâ ifade etmez. İşte bu sıfat ve hal, sadece ilimdir, fakat mânâları, lafızlardan alan kimsenin hata yapmaması imkansızdır. Bunun gibi lafızlar da türetme yoluyla tekerrür ederse, hata olmaması imkansızdır. Mesela, âlim sıfatının ilim lafzından türetilmesi işte bu hatayı meydana getirmiştir. O halde buna itibar edilmemesi gerekir (5).»

Ayrıca Gazâlî şöyle demektedir: «Âlimin manası, Kâdirin manasından farklıdır. Şayet âlimin manası kâdirin manasıyla aynı olarak kabul edilirse, âlim dediğimiz zaman, Allah kâdirdir, demiş oluruz ki, bu da lafzın tekrarından başka bir şey değildir. Bu mânâlardan biri diğerinden farklı olduğu için Allah hakkında bu yedi sıfat ispatlanmış olmaktadır. Gazâlî'ye göre bütün bu sıfatlar Allah'ın zatıyla kâimdir. İster bir mahalde olsun ister olmasın bu sıfatlardan hiç birinin Allah'ın zatı olmadan var olması câiz değildir. Bütün bu sıfatlar kadîmdir. Çünkü bunlar hâdis olsaydı kâdim olan Allah'ın da hâdis varlıklara mahal olması gerekirdi, bu ise muhaldir, Kadîm olan bir varlık, hâdisâta mahal olmaz.

Görüldüğü gibi Gazâlî, meânî sıfatlar adı altında Yüce Allah için yukarıda zikredilen yedi sıfatı kabul etmektedir. Ayrıca ona göre, bu yedi sıfattan türeyen isimler, Yüce Allah hakkında ezeli ve ebedi olan isimlerdir. O ezelde Hayy, Âlim, Kâdir, Murid, Semî, Basîr ve Mutekellimdir. Kitabının üçüncü kısmına «ALLAH'IN FİİLLERİ» adını veren Gazâlî, Tekvin sıfatı dediğimiz yaratmayı, rızık verme, hayat verip yaşatma, öldürme ve diğer fiilleriyle beraber ele almaktadır. Yine ona göre Yüce Allah'ın bütün fiilleri câiz olup bunlardan hiç biri O'nun hakkında vâcib olarak vasıflandırılmaz. Zira Yüce Allah fiillerinde hür ve serbesttir, zorunlu olarak hiç bir şey yapmaz. Aksi halde O, başka bir şeyden

veya sebepten dolayı o fiili yapmak zorunda kalmış olur ki, böyle olmak Yüce Allah hakkında düşünülemez (muhaldir).

Gazâlî'ye göre, bu sıfatlardan ve fillerden türeyen isimler hakkında ihtilaf edilmiştir. Bazıları bu isimlerin ezeli olduğunu, çünkü eğer ezeli olmasalardı, Allah'ın bu isimlerle vasıflandırılması, teğayyürü (değişmeyi) gerektireceğini söylemişler, bazıları da bu isimlerin ezeli olamayacağını zira ezelde yaratma olmadığına göre, bir yaratıcının (hâlık sıfatının) varlığı nasıl mümkün olur demişlerdir. Gazâlî bu meseleyi şu misalle açıklıyor: Bir kılıç için daha kınında iken keskin dendiği gibi, kılıç ile her hangi bir kesme işlemi yapıldığı zaman da fiile karışmasından dolayı keskin denir. Halbuki bunlar esasında ik ayrı mânâyı ifade ederler. Kılıç kınında iken bilkuvve, kesme işi yapıldığı zaman da bilfiil keskindir. Kılıç için, daha kınında iken keskindir, denmesinin mânâsı, kesme işlemi kendisiyle yapılmış olan sıfatın gerçekte kılıçta bulunmasıdır. Bununla beraber kesme fiilinin (işinin) derhal meydana gelmemesi, keskin ve hazır bir durumda olmaması gibi, kılıcın zatında bulunan bir kusurdan ileri gelmeyip, bu onun zatının dışında olan başka bir sebebe dayanmaktadır. İşte daha kınında iken kılıca keskindir denmesine sebep olan mânâyı uygun olarak, Yüce Allah'a da ezelde hâlikdir denmesi doğru olur. Zira yaratmanın bilfiil ceryan etmesi, Allah'ın zatında bulunmayan bir şeyin yeniden meydana gelmesinden dolayı değildir. Aksine yaratma fiilinin gerçekleşmesi için şart olan şey ezelde mevcuttur. Halbuki kılıçla kesmeye başlandığı anda, kendisine keskindir denmesine sebep olan mânâ'nın ezelde bulunması doğru değildir. Mânâ'nın oynadığı rol işte budur. Bundan da anlaşılıyor ki, bu ismin ezelde bulunması sahih değildir, diyen bir kimse eğer ikinci mânâyı kasdediyorsa, şüphesiz bu sözünde haklıdır. Bunun gibi bu ismin ezelde bulunması sahihtir, diyen kimse de haklıdır. Çünkü bununla o da birinci mânâyı kasdetmiş olmaktadır. İşte bu hakikat anlaşıldığı zaman, her türlü anlaşmazlığın ortadan kalkacağına şüphe yoktur.

Görülüyor ki, ihtilafli görünen meseleleri halletmekte incelik ve ustalık gösteren Gazâlî, Kelâm ilmine, mantıklı bir şekilde akli kullanmayı dahil ederken, semantik delil veya düşünce tarzı denen deyimler, tabirler üzerinde mânâları ortaya koyarak çözüm yollarını bulmaktadır.

DİPNOTLAR

1. Gazâlî, el-İktisad fi'l-İ'tikad, İtikad'da Orta Yol, Çev. Dr. Kemal IŞIK s. 32-33, Ankara, 1971.
2. Gazâlî, İhyâu Ulûmi'd-din, c. I, s. 270.
3. Gazâlî, İhyâu Ulûmi'd-din, c. I, s. 272.
4. Gazâlî, el-iktisad fi'l-i'tikad, s. 24, 25, 26, ihyâ c. I. s. 270.
5. Gazâlî, el-iktisad fi'l-itikad, neşr. İ.A. Çubukçu, H. Atay, Ankara, 1962.